Politisk påvirkning af børn – en kritik af undersøgelser og teorier

Søren Villadsen

Det er først inden for de senere år, at der for alvor er kommet gang i forskningen af den politiske påvirkning af børn. Forskningen heraf foregår oftest under etiketten »politisk socialisering«, hvilket undertiden giver uheldige følger for resultaterne.

Denne forskning har som så meget andet inden for studiet af politik været koncentreret i og omkring USA. I de seneste år er der dog foretaget forskellige interessante studier med tilknytning til emnet i Europa.

Også i Danmark dukker der nu litteratur op, som beskæftiger sig med forskellige sider af den politiske påvirkning af børn. Denne artikel skal dels ses som en indirekte kritik af nogen af de tendenser, der allerede nu kan spores i den begyndende danske forskning af emnet. Dels er den en kritik af nogen grundlæggende modeller og teorier inden for studiet af politisk socialisering. Endelig vil der i løbet af artiklen blive fremsat forskellige ideer til nye fremgangsmåder ved studier af politisk påvirkning af børn.

Hvorfor en voksende interesse for politisk socialisering?

Der kan være noget paradoksalt ved den meget sent opdukkede interesse for studiet af politisk påvirkning af børn. For at sætte sagen på spidsen kan man hævde, at den øgede interesse for børnenes politiske fremtid direkte afhænger af en øget usikkerhed om denne fremtids indhold; det gælder både for fremtidige politiske ideologier og for de mere praktiske sider af tilværelsen.

Derudover findes hos de fleste forældre en stigende usikkerhed om forældregenerationen og dennes institutioners muligheder for i det hele taget at danne barnegenerationens politiske karakterer [1]. Denne usikkerhed ligger vel også bag den liberalistiske opdragelsesideologi, hvorefter børn ikke *bør* påvirkes politisk i en bestemt retning. Disse ting hænger sammen med de hastige ændringer i samfundets opbygning. F. eks. ændringer i erhvervsstruktur, familie-

1. Karakterer er bevidst sat i flertal, og der antydes hermed en vis afstand til »social karakter-skolen« ved David Risman, Erich Fromm m. fl. Ifølge denne opfattelse danner hver kultur én dominerende personlighedstype. Efter min opfattele er dette i for høj grad at se bort fra sociale, regionale og kulturelle skel.

mønstre, bymiljø o. s. v. Der skal i løbet af artiklen vendes tilbage til denne problematik.

Men udover denne lidt vemodige omend forståelige grund til for forældre at beskæftige sig med politisk socialisering mener jeg, der er gode grunde til at beskæftige sig indgående med emnet.

For det første kan man med Danziger fremhæve, at forældre og børn indgår i et *system* af gensidig påvirkning [2]. Dette ses bedst af, at forældre ikke behandler to børn ens, men tilpasser sig børnenes individualitet og udviklingstrin – mere eller mindre! Med forældre tænkes her ikke blot på familiesituationen, men også på forældreskabte institutioner og strukturer som f. eks. skolesystemet, børnehaverne o. s. v. Børnene opfattes herved på en måde som politiske aktører, der enten selv eller gennem forældre og andre voksne fremsætter krav til samfundet. I første omgang formidles disse krav gennem forældregenerationen. Det bør måske understreges, at kravene kun rent undtagelsesvist vil være egentlig formaliserede politiske krav. Alligevel kan disse bevidste eller ubevidste krav fra børn kanaliseret gennem forældre og andre have den samme effekt på de politiske processer, som mere traditionelt formaliserede krav.

For det andet mener jeg, at det er at gå for vidt at hævde, at vi i de moderne industrisamfund kan afskrive forældregenerationen som en væsentlig politisk påvirker. Margaret Mead hævder, at vi nu befinder os i en »præfigurativ kultur«, hvor de tekniske, sociale og miljømæssige problemer er af en sådan nyhed og størrelsesorden, at de vil være bestemmende for den politiske socialisering, som skulle foregå i kammeratskabsgrupper, på bekostning af forældregenerationens indflydelse [3].

Der må formentlig stadig regnes med, at hjem, skole, organisationer o. s. v. har en betydelig indflydelse på dannelsen af barnets politiske bevidsthed, omend denne indflydelse sikkert er af en anden art end den, man har forestillet sig i megen forskning indtil nu [4]. Denne mulige indflydelse skal der vendes tilbage til. Men *udover* denne indflydelse kommer nok de forhold, Margaret Mead omtaler.

En kritik af nogen gennemgående træk ved teorier og modeller for politisk socialisering

I den overvejende del af litteraturen om politisk socialisering er der en tydelig tendens til enten at arbejde med meget forsimplede psykologiske eller politiske modeller – i værste fald begge dele. Dette skyldes nok ikke primært, at

2. Jfr. Kurt Danziger, Socialization, Harmondsworth 1971, p. 58 ff.
3. Jfr. Margaret Mead i f. eks. Kultur og engagement, København 1970.
4. I de tidligste studier af politisk socialisering var det almindeligt at hævde, at forældrene havde den afgørende og direkte indflydelse på barnet. Se f. eks. Herbert H. Hyman, Political Socialization, New York 1959, for dette synspunkt.

der er tale om arbejder af enten psykologer eller politologer med et deraf følgende ensidigt fagligt udgangspunkt. Det skyldes snarere, at hvad der må betragtes som politik i relation til børn generelt i for høj grad er set udfra et voksensynspunkt. Det gælder både, hvad angår de udviklingspsykologiske sider af sagen samt opfattelsen af, hvad der for børn er væsentlige politiske forhold [5].

Afgrænsninger af begrebet politisk socialisering

Der er gennem tiden foreslået et stort antal mere eller mindre indbyrdes afvigende definitioner af begrebet politisk socialisering. For en stor del af disse gælder det, at de er forholdsvis uegnede at anvende til det, som er forskningsobjektet: børn i moderne industrisamfund.

Her skal gives et par eksempler på gængse definitioner, der på forskellige punkter er uegnede i forhold til studiet af politisk socialisering. Derefter skal mere hensigtsmæssige opfattelser kort omtales.

Et karakteristisk eksempel på en definition, der lægger uheldige begrænsninger på forskningsområdet, er Sigel's opfattelse, at ».. politisk socialisering henfører til processen, hvorigennem barnet internaliserer (gør til sine egne) de politiske normer så godt, at samfundets måde at løse politiske problemer på forekommer børnene som »rigtige, gode og nødvendige« [6].

Politisk socialisering bliver herved til *opdragelse* i et statisk samfund med endemålet: den fuldstændige tilpasning til de normer, der eksisterer under barnets opvækst. Et barn, der således tilpassede sig normer i barndommen fuldstændigt, ville måske nok få vanskeligt ved at begå sig som ung og voksen i et økonomisk og politisk ændret og dynamisk samfund!

Mens den ovennævnte definition rettede sig mod det enkelte barn, findes der også eksempler på mere samfundsorienterede afgrænsninger. En sådan, men dog samtidig en variant af grundsynspunktet hos Sigel, kan findes hos Morrison & McIntyre. Det konserverende element er her åbent erkendt: »Politisk socialisering kan ses som de processer, hvorigennem politiske systemer opretholder sig selv imod sammenbrud eller radikal forandring. Betoningen her ligger på den konserverende opgave at formidle passende holdninger fra en generation til den næste« [7].

5. Den megen forskning omkring politiske institutioner, som børn kun har ringe kendskab til og interesse i, er et eksempel på dette. Litteraturen til illustration af dette omfatter den overvejende del af de amerikanske undersøgelser af politisk socialisering. Særlig udpræget er måske nok Fred I. Greenstein i sine artikler og i bogen Children and Politics, New Haven 1965. Ironisk nok kan heller ikke Easton og Hess med artiklen The Child's Political World, (Midwest Journal of Political Science, 6, 1962, pp. 229–46) sige sig fri for denne form for voksen-holdning.
6. Roberta S. Sigel, An Exploration into some Aspects of Political Socialization: School Children's Reactions to the Death of a President, fra Adler and Harrington, eds., The Learning of Political Behavior, Glenview 1970, pp. 21–37.
7. A. Morrison and D. McIntyre, Schools and Socialization, Harmondsworth 1971, p. 127. Det bør måske tilføjes, at forfatterne ikke er særlig systemanalytisk orienterede.

Nu udelukker anvendelsen af termen »politisk system« selvfølgelig ikke muligheden af undersøgelser af forandringer af disse systemer, idet noget sådant er indeholdt i de fleste politiske system-modeller [8].

Den her medtagne tilføjelse til definitationen lader imidlertid ingen tvivl tilbage om sigtet – og det er da selvfølgelig også muligt at gennemføre undersøgelser med sådanne begrænsninger i målsætningen. Spørgsmålet er blot, om sådanne undersøgelser ikke bliver uinteressante gennem udeladelsen af hele det dynamiske aspekt.

Den af Morrison & McIntyre foreslåede difinition ligger i øvrigt tæt op ad systemanalytikeren David Easton's opfattelse, selvom Easton næppe vil godtage det konserverende værdielement hos disse forfattere.

I en noget anden retning peger den af de tre tyske marxistisk orienterede forskere, Gottschalch, Neumann-Schönwetter og Soukup foreslåede afgrænsning, idet de i tilslutning til A. Pressel lægger hovedvægten på en opnåelse af erhvervsduelighed i psykisk og social forstand i et samfund præget af arbejdsdelingen [9]. At den nyfødte opfattes som et individ med rudimentære instinkter, der gradvist og gennem ydre påvirkninger bliver et samfundsmenneske, er egentlig ikke noget særkende for den marxistiske opfattelse. F. eks. taler Easton om en »tabula rasa«-opfattelse – d. v. s. en opfattelse af barnet som det ubeskrevne blad, der efterhånden præges af de forskellige socialiseringsagenter [10]. Begge disse opfattelser ses herved at være i modstrid med en ovenfor omtalt teori hos Danziger, hvorefter børnene på deres egne vilkår er aktive deltagere i det sociale og politiske spil.

Den marxistiske opfattelse adskiller sig imidlertid på andre måder fra »tabula rasa« teorien. I kraft af den dialektiske materialismes princip må der nemlig per definition være indbygget en dynamik i socialiseringsprocessen. Dette kan måske bedst illustreres med et par citater fra Marx: »Den måde, som det materielle liv produceres på, betinger den sociale, politiske og åndelige livsproces overhovedet.« Dette kan i sig selv stadig være en statisk eller konserverende, omend materialistisk, betragtning. Derfor er næste trin i ræson-

8. Hertil kan føjes, at selvom det ofte af systemanalytikerne understreges, at deres analyseapparater ikke er konstruerede med henblik på undersøgelser af de konserverende elementer hos de politiske systemer, men tværtimod er velegnede til at belyse ændringer hos systemerne, så ofres der bemærkelsesværdigt lidt plads på analysen af ændringerne i forhold til de opretholdende kræfter. Dette gælder f. eks. udpræget for nogen af de kendteste systemanalytikere som Morton A. Kaplan (f. eks. i System and Process in International Politics, New York 1957, part one), David Easton (i f. eks. A Systems Analysis of Political Life, New York 1965) o. a.
9. W. Gottschalch, Marina Neumann-Schönwetter und G. Soukup, Sozialisationsforschung, Frankfurt a. M. 1971. Definitionen (p. 13) lyder: »Die Sozialisationsforschung bezeichnet die Versuche ... jenes Prozesses zu klären, wärenddessen der nur mit rudimentären Instinkten geborene Mensch allmählich die Verhaltenssicherheit eines Erwachsenen erwirbt und dabei psychisch wie sozial die Fähigkeit gewinnt, als Individuum zum arbeitsteiligten Reproduktionsprozess der Gesellschaft beizutragen.«
10. Easton & Hess, 1962.

nementet måske nok så væsentligt: »På et bestemt trin i deres udvikling kommer samfundets materielle produktivkræfter i modstrid med de forhåndenværende produktionsrelationer... Der indtræder en epoke med social revolution« [11].

Socialiseringsprocessen, der afgørende formes af den materielle produktionsproces (og den politiske socialisering er kun én side af denne sag), medfører ifølge den marxistiske opfattelse, at lønarbejderne vil komme til at stå i et stigende modsætningsforhold til samfundets juridiske og politiske institutioner, netop i kraft af produktivkræfternes udvikling og den juridisk-politiske overbygnings stagnation eller »efterslæb«. Der skabes gennem en socialiseringsproces en revolutionær klassebevidsthed rettet mod den bestående samfundsopbygning.

Selvom der således er indbygget en vis dynamik i modellen, er den dog her i sin grove udformning langt fra facetteret nok til at være et brugbart instrument til studiet af politisk socialisering. Kun en vis del af den politiske socialisering har som effekt den omtalte politiske bevidstgørelse, der peger i retning af social revolution. En stor del peger i andre retninger, og noget af dette kan indbygges i den marxistiske model som fremmedgørelse. Som eksempel herpå kan nævnes statens forsøg på »... at skabe et imaginært interessefællesskab for at aflede opmærksomheden fra de eksisterende interessemodsætninger« [12].

I forbindelse med mindre børn er det måske nok så væsentligt at pege på gaden, kvarteret, karréen, børneinstitutionen og massemedierne som socialiseringsagenter, der mere eller mindre kan arbejde på tværs af de sociale klasseskel. Det behøver ikke at betyde, at de nødvendigvis gør det, men muligheden er til stede. Under alle omstændigheder kan det forekomme noget tilfældigt, hvad der i sådanne socialiseringsprocesser betegnes som fremmedgørelse.

I øvrigt må det vel tilføjes, at i det øjeblik fremmedgørelse er indført i modellen, er tabula rasa teorien opgivet, idet mennesket så har en ganske bestemt natur, hvis realisering bliver hindret af de fremmedgørende forhold. Hvis et barn fremmedgøres gennem en politisk socialiseringsproces, bliver det m. a. o. fremmed for sine egne muligheder eller sin egen selv-realisering i politisk forstand. Menneskenaturen får herved en central betydning, og opfyldelsen af dennes mangeartede krav bliver målet for en »naturlig« socialiseringsproces [13].

Måske vil det indtil videre være mere frugtbart at slå sig til tåls med det forslag Langton giver til en definition af politisk socialisering. Han betragter det som »... den proces, formidlet gennem forskellige agenter i samfundet,

11. Karl Marx: Bidrag til kritikken af den politiske økonomi. Forordet. Udg. 1859.
12. Joachim Israel: Fremmedgørelse fra Marx til moderne sociologi, København 1969, p. 49.
13. Dette spørgsmål er i virkeligheden langt mere kompliceret, og det kunne være fristende at kaste sig ud i en længere digression om forholdet mellem den unge og den ældre Marx' opfattelse af menneskenaturen samt sammenholde disse med andre marxistiske opfattelser med relation til socialiseringsteori.

gennem hvilken et individ lærer politisk relevante holdningsmæssige dispositioner og adfærdsmønstre«. Denne definition siges af Langton at tage hensyn til det dynamiske aspekt, idet »... socialiseringsprocessen kan være et redskab for politisk og social forandring« [14].

Det er let at se, at Langton's afgrænsning er så fleksibel, at den kan rumme alle direkte og indirekte former for politisk påvirkning og alle arter effekter af denne påvirkningsproces. Ulempen er selvfølgelig på den anden side, at definitionen kræver en række supplerende kommentarer på grund af sin anvendelse af andre, ikke entydigt definerede begreber. Det gælder i første række spørgsmålene om, hvad der er »politisk relevant«, og hvad der forstås ved »holdningsmæssige dispositioner og adfærdsmønstre«.

Disse spørgsmål vil blive diskuteret i de følgende afsnit.

Børns opfattelse af politik

En grundlæggende skavank ved størstedelen af de eksisterende undersøgelser af politisk socialisering er, at der heri arbejdes med en alt for overfladisk og institutionel opfattelse af politik. Det medfører, at undersøgelser af især mindre børns politiske socialisering undertiden kan antage en næsten absurd karakter. Eksempler på dette er de undersøgelser, hvor mindre børn systematisk bliver quiz'et om en lang række formelle politiske poster og institutioner, politiske personer og disses forskellige hverv o. s. v. I de aller fleste tilfælde kender børnene kun svarene på en meget lille del af disse spørgsmål, og i øvrigt er det som regel så som så med børnenes interesse for disse fremmedartede og fjerne problemer.

En overvejende del af undersøgelserne af politisk socialisering drejer sig om børns opfattelse af præsidentembedet, eventuelle følelse af partiidentifikation, forståelse af forfatningen og lign. [15]. Som nævnt er dette for det første en snæver og institutionel opfattelse af politik, men hvad der er nok så alvorlig en indvending: det er en opfattelse, der ligger meget langt fra børnenes eget politiske univers – d. v. s. den politik, som er relevant for børn.

Kan der siges noget mere positivt om, hvad dette univers indeholder, udover det mere negative, at det kun i yderst behersket omfang indeholder voksenverdenens politiske institutioner?

Jeg mener, at der i hvert fald er to grundlæggende politiske handlingsdispositioner, som ofte vil kunne spores tilbage til den tidligste barndoms socialisering. For det første er der det moralske spørgsmål om dannelsen af en retfærdighedsfølelse. Hvordan forekommer det barnet rimeligt, at det selv bliver behandlet, og hvorledes bør andre mennesker i barnets omgivelser behandles? Barnet danner sig tidligt bevidst og ubevidst en differentieret handlingsdisposi-

14. Kenneth P. Langton, Political Socialization, New York 1969, p. 5.
15. En udmærket oversigt i artikelform over den amerikanske forskning af politisk socialisering forfattet af en lang række af de kendteste amerikanske forskere inden for feltet findes i Adler & Harrington, eds. 1970.

tion over de personer, det kommunikerer med. I det øjeblik denne differentiering får en systematisk karakter, d. v. s. at barnet kommunikerer på en karakteristisk måde med forskellige grupper, klasser og kategorier, kommer det politiske ind i billedet [16]. Man kan hævde, at barnet danner sig et billede af, hvordan samfundet er, og – her kommer det moralske aspekt ind – hvordan samfundet bør indrettes, for barnet selv og dets nærmeste omgivelser, men også efterhånden til en vis grad for sekundærgrupper i forhold til barnet.

Hermed er vi ovre i det andet grundlæggende politiske forhold for barndommen. Der tænkes her på dannelsen af en klasseidentifikation taget i vid betydning, d. v. s. også en følelse af tilhør til sociale og kulturelle grupper, der ikke nødvendigvis er defineret i relation til deres placering i produktionsprocessen. Dette siges ikke for at benægte eller negligere betydningen af sociale klasser for den politiske socialisering, men for at tilføje flere aspekter. Det forekommer f. eks. væsentligt at tilføje, at »lønmodtagernes . . . statusposition beror på deres position på forbrugsmarkedet« [17]. Wright Mills understreger, at klasse- og statusposition skærer hinanden, idet forbrugsmønstret mere eller mindre er afhængigt af indkomsten, der igen er afhængig af klassepositionen. Her bør nok tilføjes det forbehold, at klassepositionen i visse tilfælde kan være lige så afgørende som statuspositionen for forbrugsmønstret. Det typiske eksempel er her den faglærte arbejder og funktionæren med samme årsindtægt [18].

Afgørende er det imidlertid her, at barnet gennem sin tilværelse som forbruger og gennem sit tilhør til den fundamentale forbrugsenhed i samfundet, kernefamilien, stifter bekendtskab med samfundets ressourcefordeling og i større eller mindre omfang til åbne eller latente konflikter i forbindelse med fordelingen af disse goder. Dermed sker der i virkeligheden også en afgørende politisk påvirkning, idet barnet dels gennem sit forbrug og dels gennem sit urealiserede forbrug identificerer sig med bestemte sociale klasser, grupper eller kategorier. Det er her indlysende at pege på indlæring af kønsroller, dannelsen af en »ungdomskultur«, en »middelstandskultur« o. s. v.

I mindre målestok opstår der børne- eller ungdomsgrupper omkring børnenes lokalsamfund – gaden, karréen m. v. Også socialiseringen i disse sidstnævnte grupper kan dybest set siges at være politisk. Børnene lærer at organisere sig med interessefæller, at skelne ven fra fjende og at forstå, hvad der er godt eller dårligt for gruppen. De opnår muligvis ikke nogen dybere forståelse af »samfundet«, men dette har sådan set intet at gøre med, hvorvidt der er tale om en politisk socialiseringsproces.

16. Jeg skal ikke her kaste mig ud i den standende debat om, hvad politik er. Blot understrege det utilfredsstillende ved de ofte alt for institutionelle definitioner.
17. C. Wright Mills: De nye middelklasser, København 1968, p. 277. (Opr. New York 1951).
18. Jfr. her de engelske sociologer Goldthorpe, Lockwood, Bechhofer and Platt's spændende undersøgelser udgivet under fællestitlen, The Affluent Worker, hvor især bind 2, Political Attitudes and Behaviour, har interesse i denne sammenhæng. Cambridge 1968.

De formelle, mere eller mindre politiske ungdoms- og børneorganisationer har en noget anden stilling. De er dele af det aktuelle eller tidligere politisk-institutionelle mønster i samfundet, og vil derfor oftest i højere grad høre til de tilpassende socialiseringskræfter end til de dynamiske socialiseringskræfter [19]. Men selvfølgelig vil dette afhænge af tid og sted, og en ungdomsorganisation vil naturligvis under visse forhold godt kunne virke som en dynamisk socialiseringskraft. Under alle omstændigheder vil der imidlertid være tale om en bevidst og formel politisk socialiseringsproces i sådanne organisationer med ønske om en ganske bestemt *retning* for processens effekt. Noget andet er så, hvilken effekt, der rent faktisk vil blive resultatet af sådanne bevidste påvirkningsforsøg. I den almindelige debat er effekten oftest overvurderet, mens den i de undersøgelser af politisk socialisering, der arbejder inden for en kommunikationsteoretisk ramme, efter min mening ofte er undervurderet. Nedenfor skal dette punkt uddybes [20].

Endelig skal et tredje aspekt ved børns politiske univers kort omtales. Det hænger sammen med, hvad der skitseredes i det foregående om børne- og ungdomsorganisationer, idet der tænkes på de områder, hvor den officielle politiske verden konfronteres meningsfyldt inden for bestemte problemområder med barneverdenens politiske realiteter. Der kan undertiden opstå kraftige reaktioner hos mange børn på politiske budskaber udsendt fra voksenverdenens politiske institutioner. Man kan her tænke på f. eks. børns reaktioner på politikernes forureningsdebat. Når fhv. statsminister J. O. Krag i et forord til børnebogen »S. O. S. Skal naturen dø?« skriver: »Forureningen (er) nok den største fare, der truer menneskeheden idag.« – Så vil dette formentlig blive opfattet anderledes og mere drastisk af de fleste børn end af voksne, og da især de voksne, som er politikere [21]. Der kunne også nævnes andre områder, hvor impulser fra voksenverdenens politik har haft stor effekt på børns politiske handlingsdispositioner, men det skal der ikke gås nærmere ind på her. Derimod bør forskellige *former* for effekt kort omtales.

For det første kan der være tale om en korttidseffekt. Der kommes en kraftig reaktion (respons) fra børn på en politisk påvirkning (stimulus), og dette »svar« kan indgå i det politiske system. Der antages altså at være sket en kraftig korttidspåvirkning af børnene, men dette behøver hverken at få nogen korttids- eller langtidseffekt på det politiske system [22].

19. Lidt ondskabsfuldt kan de danske politiske partiers ungdomsorganisationer fremhæves som typiske eksempler her.
20. Her kan foreløbig nævnes de mange aviskronikker, artikler – bl. a. i tidsskriftet Bixen, der kritiserer det politiske indhold i den traditionelle børnelitteratur udfra en tro på en direkte påvirkning.
21. København 1972.
22. Det må understreges, at der med brug af ordene stimulus og respons ikke lægges op til en enighed med de behavioristiske ideer. Udtrykkene bruges på samme indskrænkende måde som hos kommunikationsteoretikeren Berlo (The Process of Communication, New York 1960), og der lægges derfor stor vægt på mellemliggende variable som holdninger, perceptionsfiltre m. v.

Modsætningsvis vil der kunne tales om en egentlig langtids-socialiseringseffekt, hvor det formodes, at påvirkningen har skabt en blivende ændring i barnets politiske handlingsdispositioner. Det er dette sidste, man i overvejende grad må være interesseret i inden for forskningen af politisk socialisering, men de hidtidige resultater må siges at være spinkle. Og som nævnt har interessen snarere samlet sig om tilpasning (d. v. s. ændring af børn) end om ændringer af systemer.

Nedenfor skal disse og andre kommunikationsteoretisk prægede betragtninger uddybes nærmere, men først skal der gøres nogen betragtninger over de aldersgrænser for børn, som sædvanligvis er blevet anvendt i undersøgelserne inden for området.

Politisk socialisering i forskellige aldersklasser

Næsten alle undersøgelser af børns politiske socialisering har hovedsageligt beskæftiget sig med skolebørn. Der kan ligge to begrundelser for en sådan afgrænsning. Den første og mere ideelle har sit udgangspunkt i en psykologisk udviklingsteori. Ifølge denne vil barnets udvikling ret tydeligt kunne opdeles i faser, og den politiske socialisering vil finde sted i ganske bestemte faser i denne udvikling. Et typisk eksempel på en sådan faseteori er Hadfield, der opdeler barnets udvikling på følgende måde [23]:

a. imitationsfasen
b. tilskyndelsesfasen
c. identifikationsfasen
d. dannelsen af Ego-idealet

Disse fire faser finder sted i *den tidligste barndom,* nemlig under organiseringen af personligheden. Hadfield regner med perioden fra to til fire år; jeg mener, man kan gå noget længere m. h. t. den første fase: imitationen.

e. Derefter kommer en fase, der betegnes alderen for individualitet, og som forløber i perioden fra fire til syv år.
f. Endelig, som den sidste fase inden puberteten, regner Hadfield med en »primitive man« – periode i aldersklassen syv til tolv år, og denne fase betegnes også alderen for socialisering.

Argumentet i denne artikel er, at det vil være meget forkert at indskrænke sig til undersøgelser af »socialiseringsalderen« ved studier af politisk socialisering, selvom det kan medgives, at en række sociale færdigheder først udvikles hos barnet i denne periode. Til støtte for argumentet er de tidligere faser i barnets udvikling også nævnt her. En stærk politisk påvirkning – i bred forstand – vil f. eks. kunne finde sted allerede i imitationsfasen. Tænk blot på indlæring af kønsroller.

Inden denne diskussion føres videre, skal det andet og mere pragmatiske ar-

23. J. A. Hadfield, Childhood and Adolescence. Harmondsworth 1962, p. 116 ff. Det bør tilføjes, at Hadfield er tilhænger af den genetisk orienterede amerikanske psykolog, Gesell.

gument for den hyppigst foretagne aldersafgrænsning kort omtales. Ved at arbejde med skolebørn forenkles udvælgelse og feltarbejde mest muligt, og for givne økonomiske midler vil et langt større antal børn kunne interviewes, end det ellers ville være tilfældet. Dertil kommer, at nogen forskere anser netop skolen som den væsentligste politiske socialiseringsagent [24]. Ved undersøgelser af skolebørn har det været almindeligt at gennemføre spørgeskemaundersøgelser i større stil, f. eks. i klasserne under opsyn af en af undersøgelseslederne. Studenter har opholdt sig i klasserne og har hjulpet eleverne med forståelsesproblemer og lign.. I mindre klasser er spørgeskemaet evt. blevet læst højt for børnene af en undersøgelsesleder [25]. Udover at det selvfølgelig er let at se det praktiske i et sådant forehavende, rejser der sig en række mere principielle indvendinger. Kan man meningsfyldt interviewe børn således? Har de holdninger, som evt. afdækkes hos børnene, nogen større betydning eller forskningsmæssig interesse? O. s. v.

Til det første problemkompleks kan for det første bemærkes, at et sådant masseinterview let vil udarte til en skriveprøve, hvor opmærksomheden altså direkte afledes fra det i denne forbindelse essentielle. Dernæst kan børns forskelligt udviklede skriftlige udtryksfærdighed gøre besvarelserne meget vanskeligt sammenlignelige og sværttolkelige i det hele taget. Man kan også forestille sig, at der hos nogen børn vil opstå en særlig »karakterbogsholdning«, hvor en stemning fra den sædvanlige undervisningssituation overføres på interviewsituationen, der jo foregår i klasseværelset. Dette skulle medføre, at besvarelserne fra disse børn gik i retning af, hvad de forventede ville blive værdsat af autoriteterne – herunder interviewerne.

Endelig rejser der sig problemet om »verbalattitude« contra handlingsdisposition. Hvor interessant er det i det hele taget at spørge børn på et givet tidspunkt om en række politiske problemer ved hjælp af et spørgeskema eller evt. mundtligt interview? Udover de fejlkilder, som allerede er nævnt, er der det helt fundamentale problem, at det kan være vældig irrelevant – og vel især i forbindelse med undersøgelser af børn – at konstatere interviewsituationens verbalattituder. Det har længe været kendt, at mennesker ikke har én holdning til et givet problem, i hvert fald ikke når denne skal udtrykkes verbalt, men at den sociale situation, som udtalelsen fremkommer i, på mange måder er afgørende for en holdnings retning og intensitet [26]. Dette problem har man

24. Særligt Robert Hess og Judith Thorney har med undersøgelsen, The Development of Political Attitudes in Children, Chicago 1967, argumenteret stærkt for dette synspunkt.
25. Endnu mer økonomisk bliver det, når man sparer interviews med børnenes forældre vedr. disses politiske holdninger, og i stedet spørger børnene om dette! Denne fremgangsmåde har Jaros, Hirsch & Fleron anvendt i den i øvrigt interessante og stærkt kritiske artikel, The Malevolent Leader, Political Socialization in an American Subculture. American Pol. Science Rev. 62, p. 564 ff. Også optrykt i Adler & Harrington, 1970 Jfr. i øvrigt kritikken af denne artikel hos Bjørn Iversen: En oversigt over den nyere litteratur om politisk socialisering i USA, København 1972, stencil, p 2.7 f.
26. Med »retning« menes, om en person føler sig tiltrukket eller frastødt af en given ting. Med »intensitet« menes den styrke, en holdning har for personen.

søgt at løse ved at koncentrere undersøgelserne om egentlige handlingsdispositioner, men også her støder man på en række fejlkilder. Det frugtbareste ville formentlig være i langt højere grad at koncentrere forskningen om børns politiske *handlinger,* men dette kræver selvfølgelig et brud med den i det foregående kritiserede opfattelse af børn og politik hos den overvejende del af forskerne.

At studere politisk socialisering efter disse retningslinier vil kræve udarbejdelse af sindrige metoder til deltagerobservation for at kunne følge f. eks. børns direkte og indirekte fremsættelse af politiske krav over for de forskellige agenter i samfundet. Udover dette empiriske arbejde vil det være uomgængeligt at nytænke og omformulere modeller, teoretiske rammer m. v. i forbindelse med politisk socialisering.

Det er let at se, at spørgsmålet dataindsamlingsmetoder og opbygningen af modeller og teorier hænger nøje sammen med, hvilken aldersafgrænsning der vælges for de børn, der skal undersøges. Der skal her kort vendes tilbage til dette aldersafgrænsningsproblem.

Der blev ovenfor omtalt fire faser i udviklingen af børns personlighed op til fire års alderen. Det må formodes, at selve dannelsen af barnets personlighed i høj grad er væsentligt for dets politiske socialisering. Her kan der bl. a. tænkes på den politiske stil, som barnet siden hen vil benytte sig af [27]. Men også i spørgsmålet om grundlæggende præferencer m. v. på det absolut generelle plan, vil der formentlig kunne spores påvirkninger så langt tilbage i tiden. Hertil kommer som nævnt, at man kan opfatte også det lille barn som en art politisk aktør gennem dets påvirkning af forældre m. v.

Både gennem imitation, tilskyndelse og identifikation opbygges en art primitivt politisk verdensbillede i de første af barnets leveår. Sidenhen vil mere konkrete politiske fænomener optræde – mere konkret og tidligt jo mere konfliktfyldt barnets sociale og politiske situation er.

Dette betyder ikke, at man på nogen måde kan tale om et »færdigt« politisk menneske ved fire-års alderen. Der kan gennem hele livsløbet blive tale om afgørende politiske påvirkninger af et menneske, men sandsynligheden for afgørende ændringer i menneskers politiske personlighed vil formentlig aftage tydeligt med stigende alder. Dette er almen visdom, og det vil derfor være rimeligt at se nøjere på selve den politiske påvirkningsproces, sådan som den hyppigst er søgt forklaret i forskningen af politisk socialisering.

Politisk påvirkning af børn. Nogen kommunikationsteoretiske betragtninger

En del forskere har beskæftiget sig særligt med de kommunikationsprocesser, hvori den politiske påvirkning af børn sker. I en sædvanlig kommunikationsmodel indgår følgende elementer:

27. Med stil tænker jeg ikke blot på, om et barn vil udvikle sig til at få et optimistisk, et kynisk, et aggressivt o. s. v. forhold til politik, men også hvilke samfundsgoder, der vil blive tilstræbt til opfyldelse af de bestemte livsstilsværdier.

1. kommunikations-kilden
2. indkodningen
3. budskabet
4. kanalen
5. oversættelsen
6. kommunikations-modtageren

Barnet kommer som socialt individ ustandseligt ud for påvirkninger af mere eller mindre politisk karakter, det befinder sig i en konstant kommunikationsproces. Kommunikationsanalytikere ynder at bruge udtrykket: Det er umuligt ikke at kommunikere [28]. Et eksempel vil illustrere nytten af modellen tydeligere:

En far går tur med sit barn. Barnet vil løbe ind i en have, og faderen ser sig et øjeblik om efter en stor kæp, men beslutter sig til at råbe: Du må ikke gå ind i andre menneskers have! Barnet forstår, at der med »andre menneskers have« menes der, hvor det befinder sig nu, og løber tilbage til fortovet.

I dette eksempel indgår alle seks elementer fra modellen. Kilden til kommunikationen er samfundets regler vedrørende privat ejendom, og i dette tilfælde er faderen indkoder af disse regler. Budskabet blev verbalt og kanalen – efter nogen tøven – ikke kæppen, men et råb. Barnet blev modtager af budskabet, som blev adlydt efter en »oversættelse«. Det vil ses, at der udover de seks elementer indgår endnu et forhold i eksemplet, nemlig spørgsmålet om budskabets påvirkning eller effekt. Budskabers mulige effekt vil i hovedsagen være det, der har den centrale rolle i kommunikationsteoretiske studier af politisk socialisering, mens de seks elementer i modellen kan benyttes som rammer for sådanne analyser. Således vil de også blive benyttet i den følgende beskrivelse.

Hvilke kommunikationskilder må formodes at have den største betydning for barnets politiske socialisering? Almindeligvis har forskerne hæftet sig ved familien, skolen og kammeraterne, men på det seneste er også massemedierne kommet i søgelyset [29]. Det kan naturligvis i sig selv have en vis interesse at få belyst, hvilke sendere, der indgår i de kommunikationsprocesser, der har barnet som modtager. Men det må straks betones, at det er uhyre kompliceret – måske umuligt – at undersøge effekten isoleret af en enkelt sender. Børn modtager jo netop budskaber fra et stort antal sendere inden for ret korte tidsrum.

28. Når en person f. eks. ikke ønsker at indlede samtale med en anden person kommunikeres dette ved en afvisende holdning, en skjulende avis og lign. For en uddybning jfr. Watzlawick, Beavin & Jackson, Pragmatics of Human Communication, London 1967, p. 48 ff.
29. I Danmark har denne interesse bl. a. manifesteret sig gennem bogen Børn/Litteratur/Samfund af Pil Dahlerup m. fl., København 1972. Der er dog her tale om indholdsanalyser og ikke kommunikationsprocesanalyser.

Det har været almindeligt, at de enkelte studier hver især har koncentreret sig om en enkelt kilde eller socialiseringsagent og har fremhævet netop denne senders særlige effekt. For de tidligste undersøgelser drejer det sig især om familien; senere er skolen og massemedierne blevet undersøgt. Der er kun gjort enkelte forsøg på at vurdere den relative effekt af den enkelte socialiseringsagent i samspillet med de øvrige sendere, men da hele spørgsmålet om, hvad politisk socialisering i virkeligheden er, næppe endnu er løst tilfredsstillende, kan sådanne forsøg også meget vel resultere i ufrugtbart tabelskriveri og talekvilibrisme [30].

Det må være forkert i for høj grad at koncentrere sig om en enkelt eller enkelte kilder. Det samlede mønster af økologiske, økonomiske og strukturelle faktorer i barnets omgivelser, d. v. s. hele samfundets struktur må med i analysen. Disse forhold er de egentlige kilder i kommunikationsprocessen, mens det der oftest betegnes som socialiseringsagenter (familie, skole o. s. v.), først og fremmest må betragtes som indkodere og kanaler. Man kan kun delvis betragte dem som egentlige kommunikationskilder med en »individuel kraft«.

I det ovennævnte eksempel med far, barn og have er det jo netop institutioner, strukturer og selvfølgelig de rent fysiske omgivelser, der er den egentlige eller bestemmende kilde, mens faderen indkoder og kanaliserer normen. I eksemplet var der tale om, at budskabet fik den tilsigtede effekt på barnets adfærd – i hvert fald på kort sigt. Muligvis har der endog været tale om en indlæring, d. v. s. en ændring af barnets handlingsdispositioner, hvad angår det at løbe ind i andre folks haver. Der kunne måske også blive tale om en mere kompliceret indlæring af samfundets politisk-juridiske regler, såfremt budskabet var blevet fulgt op af mere detaljerede forklaringer og begrundelser eller en tydeligere pointering af magtstrukturen i samfundet ved brug af sanktioner.

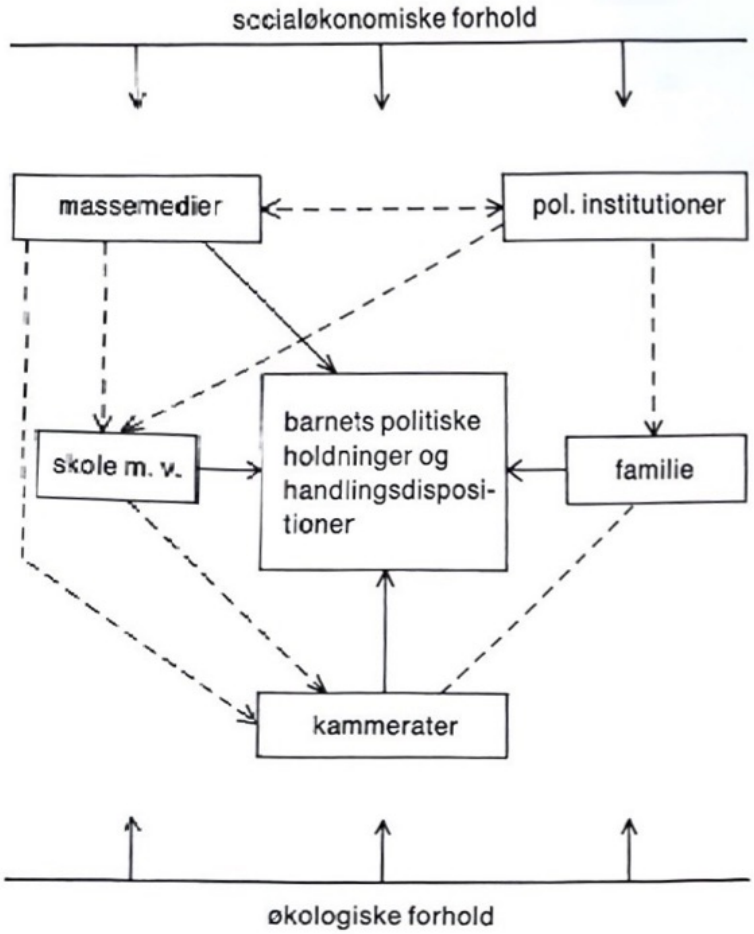
Måske kan spørgsmålet om modtagerens, altså barnets, placering i forhold til de forskellige sendere eller kilder bedst illustreres ved hjælp af en figur.

Figuren opsummerer, hvad er allerede er sagt i det foregående. Socialiseringsagenterne eller senderne virker inden for rammer fastlagt af socialøkonomiske og økologiske forhóld. Hvad der imidlertid ikke må glemmes er, at barnet ikke er en passiv modtager af budskaber fra alle disse sendere, men at det indgår i systemer af gensidig påvirkning. Pilene i figuren giver altså en forgrovning, idet de kun viser den dominerende påvirkningsretning og ikke barnets »svar«.

Det er selvfølgelig heller ikke givet, at et budskab får den tilsigtede effekt. En lang række forhold spiller ind, og dertil kommer formentlig, at det overvejende antal budskaber med betydning for børns politiske socialisering ikke indeholder nogen tilsigtet politisk effekt. Disse budskaber formidles i kraft af samfundets strukturer, institutioner og de verbale budskaber, der ikke har været

30. Langton, 1969, har et interessant forsøg på at løse problemet.

Den direkte og indirekte politiske påvirkning af barnet

tænkt som politisk påvirkning. Her skal nævnes et par af de forhold, der gør, at der ikke automatisk sker en politisk påvirkning af børn i den retning, der direkte eller indirekte er tilsigtet. Herved udtrykkes der samtidig en vis uenighed med bl. a. skarpe kritikere af massemedierne som Wright Mills og Erich Fromm, som efter min opfattelse overvurderer disse mediers politisk-manipulative effekt og derved får indbygget samme konserverende element i deres analyser, som mange forskere af politisk socialisering i denne artikel kritiseres for [31].

For det første kan nævnes, hvad der undertiden betegnes perceptuelt for-

31. Fromm betegner f. eks. den vestlige kulturs massemedier som »... narkosen mod samfundsmønstrets defekt«, og den videre sammenhæng viser den store effekt, der tillægges disse medier. Erich Fromm: Det sunde samfund, København 1964, p. 19. (Opr. 1955.)

svar [32] og undertiden perceptuelt filter [33]. Hos modtageren bevirker dette filter, at budskaber sorteres, bearbejdes, afvises og fordrejes, således at de passer ind i personens værdimønster. Den klassiske undersøgelse til belysning af denne mekanisme stammer desværre ikke fra den politiske socialiserings område, men er en undersøgelse af vælgeres opfattelse af politiske partier og kandidater. Gennem udvælgelse eller sortering og ubevidste fordrejninger af budskaber fra politikerne i massemedierne skabes der hos den enkelte vælger større overensstemmelse med hans eget parti, end der i virkeligheder er, og større afstand til andre partier [34]. Det bliver ofte antaget, at sådanne perceptive filtre er mere effektive, jo ældre en person, der er tale om, men spørgsmålet er, om dette ikke kun delvist er rigtigt. For det første er der for børn i høj grad tale om udvælgende perception. Det gælder f. eks. i den vigtige identifikationsfase i den tidligste barndom, hvor identifikationen netop retter sig mod ganske bestemte forhold – for slet ikke at tale om ungdomsårenes identifikationsmønstre!

Dernæst vil der også hos børn ske bearbejdning og fordrejninger af budskaber med politisk indhold, således at disse budskaber på meningsfuld måde indgår i børnenes politiske verden. Man taler i denne forbindelse om, at et budskab skal være i samklang med modtageren (en konsonant påvirkningssituation) for at kunne påvirke denne effektivt [35]. Hermed menes, at modtagerens vurdering af kommunikations-kilden, modtagerens vurdering af kildens position, d. v. s. standpunkt i den givne sag, og modtagerens vurdering af sin egen position skal være i samklang, således at man f. eks. søger at være enig med personer, man værdsætter og omvendt. Dette princip har sandsynligvis størst betydning i forbindelse med personlig kommunikation, i hvert fald når der er tale om børn som modtagere. I det øjeblik massemedier, strukturer og andet er kilder, må andre faktorer inddrages som forklaring.

Her bør to-trins hypotesen nævnes som en faktor, der i almindelighed anses for at have en hæmmende indflydelse på budskabers effekt, når kilden er f. eks. massemedier. Budskaber har ifølge denne opfattelse i regelen passeret gennem opinionsledere, når der kan spores effekt. Det betyder, at to sæt perceptive filtre har været i funktion. Opinionslederen har nemlig først bearbejdet budskabet og videresender det derefter i tilpasset form. I denne form får budskabet ofte effekt, idet opinionslederen tillægges stor troværdighed af modtageren. Men efter passage gennem to perceptive filtre behøver der ikke at være meget tilbage af den oprindelige kildes intentioner.

Endelig er budskaber altid behæftet med forskellige former for »støj«, som

32. Watzlawick, Beavin & Jackson, 1967, giver interessante eksempler på dette fra patalogisk kommunikation, p. 78 ff.
33. Adler & Harrington, 1970, p. 12 ff. En mere detaljeret model findes hos Lester W. Milbrath, Political Participation, Chicago 1965, p. 28.
34. Berelson, Lazarsfeld and McPhee, Voting, Chicago 1954, p. 215 ff.
35. Robert E. Lane & David O. Sears, Public Opinion, New Jersey 1964, p. 44 ff.

vanskeliggør perceptionen [36]. Støj er måske især velkendt fra telekommunikation, men utallige former for støj vil altid være til stede, når et menneske er modtager. Selvom modtagerne befandt sig i et lydtæt rum og ikke modtog andet end et bestemt budskab gennem høretelefoner, ville modtagerens egne tanker virke som »støj« på budskabet.

Stillet over for alle disse forhold kan man et øjeblik undre sig over, hvorledes der i det hele kan forekomme politisk påvirkning. Det må derfor understreges, at der er tale om faktorer, der drejer den politiske påvirkning i bestemte retninger, ikke om faktorer der hindrer påvirkning. I det hele taget forekommer det, som om man i de fleste af de her citerede værker har betonet den personlige kommunikation og modtagerens forsvarsmekanismer noget stærkere, end det er hensigtsmæssigt i forbindelse med studiet af politisk socialisering. Kommunikationsteori er givetvis anvendelig på området, men den bør i højere grad tilpasses den konkrete problematik, og interessen bør i højere grad samle sig om den dynamik og de ændringer, som den politiske kommunikation, børn deltager i, medfører.

Et eksempel på en lidt videre anvendelse af kommunikationsteori med stor betydning for emnet her er de senere års interesse for den forskellige sproglige udvikling hos børn fra forskellige sociale klasser [37]. Det er let at se, at en klassebetonet sproglig udvikling sandsynligvis også fører til en form for klassemæssig opfattelse af politik hos børnene, og at dette videre sandsynligvis vil være en langtidseffekt. Der vil være mindre »støj« ved kommunikation mellem personer med samme sproglige baggrund, og det vil bl. a. sige personer fra samme sociale klasse. Samtidig vil de øvrige perceptive forsvarsmekanismer formentlig næppe være så aktiverede. En ulige sproglig udvikling vil derfor kunne føre til et klasse- eller lagdelt politisk system, men herimod må fremhæves bl. a. massemediernes på den ene side mulige integrerende funktion og på den anden side mulige fremmedgørende effekt. Dette kan f. eks. ske gennem en stærk fremhævelse af det konfliktløse og middelklasseprægede.

36. En lang række eksempler på »noise« gives af Colin Cherry, On Human Communication, Cambridge, Mass. 1966, p. 198 ff.
37. På dansk har bl. a. Agnete Diderichsen beskæftiget sig med denne problemstilling inden for udviklingspsykologien. Udgangspunktet er her debatten mellem de vestlige individualistisk indstillede psykologer på den ene side og de sovjetiske psykologer, der arbejder udfra den dialektiske materialisme, på den anden side. En del af denne debat har også stor betydning for dette emne. Bl. a. kan det anføres, at termen »socialisering« er uheldig i den forstand, at termen (f. eks. ifølge den tidlige Piaget) kan betyde »... en proces, hvorunder barnets egocentricitet overvindes og hvorigennem barnet gradvist tilpasser sin tænkning til andre menneskers tænkning.« (Agnete Diderichsen: Sovjetisk psykologi – belyst gennem teorier om sprogets og tænkningens udvikling. Særtryk af Tiden, København 1972, p. 29.) En mere dækkende term ville efter min mening være »børns politiske udvikling«, som kunne være det politiske aspekt ved den proces, som er barnets »... samspil med sin omverden, som ikke kun er andre menneskers tanker, men også den objektive virkelighed, barnet befinder sig i.« (Ligeledes p. 29).

Alt i alt må det dog konkluderes, at man m. h. t. kommunikationsteoriens overførbarhed på politisk socialisering står over for en række uhyre komplicerede problemer, som langt fra er løst tilfredsstillende i den eksisterende forskning. Hidtil er kommunikationsanalysens modeller og teorier overvejende blevet anvendt som analyseskemaer og lignende, men det må være muligt at komme videre, både teoretisk og empirisk.

Afslutning. Børns politiske udvikling i et dynamisk samfund

De hidtidige undersøgelser omkring børn og politik har for den overvejende dels vedkommende ligget inden for rammerne af politisk socialisering. Dermed antydes en proces, hvorved samfundet gradvist overtager og former barnets politiske bevidsthed, socialiserer den i økonomisk forstand [38]. Dette implicerer noget passivt og tilpassende med en tydelig politisk konserverende tendens.

Det er naturligvis givet, at der i samfundet foregår en mængde påvirkninger og påvirkningsforsøg af bevidst og ubevidst art, som netop har dette konserverende præg. Det vil derfor også være interessant at undersøge denne type påvirkninger med henblik på effekt, kildernes antal og art o. s. v., men det må blot ikke være således, at sådanne studier kan hævde at beskæftige sig med *den* politiske socialisering. Dertil er de for begrænsede i det teoretiske sigte.

Foruden denne negligering af det dynamiske aspekt ved børns politiske socialisering i de moderne samfund er en anden og efter min mening lige så uheldig afgrænsning gjort i litteraturen om politisk socialisering, nemlig den ovenfor kritiserede snævre og institutionelle definition af politik. Forskellige fejlkilder får herved urimeligt meget spillerum, således at der kan opstå alvorlige forvridninger i undersøgelsesresultaterne, og samtidig opstår en unødvendig fremmedhed over for den politiske situation, børn befinder sig i.

Der må ligeledes konstateres mere faglige problemer i forbindelse med litteraturen om politisk socialisering. Idealet for undersøgelser inden for dette emne må være en faglig integration af så at sige samtlige samfundsvidenskabelige discipliner. Der er mange eksempler på, at ensidige faglige synsvinkler ikke giver særlig vellykkede bidrag til forskningen af dette område.

Fremtidige undersøgelser af politisk socialisering burde for det første beskæftige sig mere med børns politiske udvikling. Hvad er det for faktorer, der gør, at børn dels ændrer sig politisk i deres livsløb, dels at de har ændret sig politisk i forhold til forældregenerationen? Dernæst burde mere gennemarbejdede kommunikationsteoretiske betragtninger inddrages i fremtidig forskning, således at strukturer, økologiske og økonomiske forhold (som netop ændres hastigt) i højere grad blev inddraget som kommunikationskilder. Margaret Mead taler om, at i den nuværende situation »... bliver vi alle som immigranterne, der

38. Jfr. Danziger 1971, p. 15.

kommer som pionerer til et nyt land, uden noget kendskab til de krav, de nye livsvilkår ville stille dem« [39]. Konsekvensen af dette skulle være, at de politiske ideologier og normer smuldrer, og at den vigtigste politiske påvirkningskilde vil blive de kolossale politiske og sociale problemer, der vil opstå. Dette er et meget skarpt brud med traditionel socialiseringsteori og er sikkert en undervurdering af tidligere tiders problemer og disses påvirkning af tidligere generationer. Ikke desto mindre er der her tale om et meget interessant udgangspunkt for en dynamisk socialiseringsteori. Endelig burde interessen samles om børn i kraft af deres egen værdi som politiske aktører og påvirkere og ikke blot som kommende voksne. Hvis vi, trods Margaret Mead, antager at voksne påvirker børn politisk, så bør vi nok tilføje, at børnene sandelig også påvirker os.

39. Margaret Mead, 1970, p. 104.